

Suburbanizace měst v pozdní antice

The Suburbanization of the Late Ancient City

Tomáš Štěpánek

Abstract:

Nowadays, approximately 55 % of the world's population lives in cities, and this number will continue to grow with the increasing urbanization of less advanced areas of Asia and Africa. It also entails some ambiguous phenomena such as suburbanization, revitalization of brownfields, landscape fragmentation or the sustainable development. These phenomena affect not only the quality of life but also the shape of the residential landscape itself. The aim of this paper is point on the example of suburbanization (ie, the process where some residential, commercial and other functions move from the core city to its suburbs) that with similar phenomena affected modern cities had to deal with the late antique centers at the end of the Roman Empire. Based on the available archaeological and written sources, this work will attempt to identify the selected late antique suburbs (ie the residential area outside the compact core building with a relatively autonomous function and spatial identity), which will be studied with regard to the general principles of their origin, development and impact on the ancient residential area. The article will also deal with the comparison of late-ancient suburbs with modern ones. How did the late antique suburbs originate? What role did they play in the settlement system? Does such a comparison have any justification? Can we learn from the history of the development of cities lessons?

Keywords:

suburbanization; late antiquity; ancient city; church; suburbium

ŠTĚPÁNEK, Tomáš (2019). Suburbanizace měst v pozdní antice.

In: KUGL, Jiří, ed. *Člověk, stavba a územní plánování 12*. ČVUT v Praze, Fakulta stavební. pp. 165–178. ISBN 978-80-01-06634-8. ISSN 2336-7687.

Článek je licencován pod licencí Creative Commons BY-NC-ND 4.0 (Uvedte autora-Neužívejte komerčně-Nezpracovávejte 4.0 Mezinárodní). Licenční podmínky: <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.cs>

1 Úvod

V současnosti (v roce 2018) žije asi 55 % světové populace ve městech a podle nejnovějších prognóz OSN by měla míra urbanizace dosáhnout v roce 2050 až 68 % (World Urbanization Prospects 2018), což znamená nárůst 2,5 miliardy lidí. Z 90 % by se tato urbanizační vlna měla odehrávat v Asii a Africe, protože ve většině vyspělých zemí západního světa míra urbanizace již dnes dosahuje svých limitních hodnot (World Urbanization Prospects 2018). Také z tohoto důvodu se nadnárodní organizace jako OSN – Organizace spojených národů, WHO – Světová zdravotnická organizace či WB – Světová banka v současné době poměrně intenzivně zaměřují na proces urbanizace v rozvojových zemích a snaží se zmírnit její nepříznivé dopady na místní obyvatele. Mezi tyto nepříznivé důsledky bychom mohli zařadit proces suburbanizace – tj. „proces stěhování rezidenčních, komerčních a dalších funkcí z jádrového města do jeho zázemí; jinak také stěhování obyvatelstva a jeho aktivit z jádra do zázemí.“ (Suburbanizace.cz 2018). Hnilička (2005, 45–51) uvádí, že většina populace nežije na venkově ani ve městě, ale na předměstích (suburbiih), která se vzdalují městům, jejichž jmény se identifikují. Městské jádro samotné je tak plošně velmi malé, zato však významuplné.

Český termín suburbanizace je odvozený z anglického *suburb* (předměstí), které se derivuje ze starofrancouzského *subburbe* (předměstí), jež vychází z latinského *suburbium* (*sub* = nad, pod, vedle; *urbs* = město). Tímto procesem vznikají nové areály, které můžeme podle převládající funkce rozdělit na dva typy: rezidenční (obytné) jako satelitní městečka, či komerční (pracovní a obslužné) jako nákupní nebo průmyslové zóny.

V prvním typu suburbanizace (rezidenční) dochází k odlivu lidí z jádrového města na předměstí, kde očekávají hodnotný život (bydlení v rodinných domech blízko přírody) v blízkosti městského jádra poskytujícího kvalitní služby a dostatek pracovních příležitostí. Podobné tendence můžeme vysledovat u měst ve Velké Británii již v 19. století, kdy demografický růst spolu s chybějící kanalizací, čistou vodou a nedostatečnou infrastrukturou znamenal snahu o opuštění městských center a vznik suburbií (Hnilička, 2005, 60–66; Vacková, 2013, 37–60). Tento koncept rezidenční suburbanizace umožnila proměna organizace práce (již není potřeba pracovat v místě bydliště) i soukromého života (rozdělení zaměstnání a soukromí, „vznik“ volného času), demokratizace společnosti, individualizace, ale především rozvoj automobilismu, městské hromadné dopravy a železnice po 2. světové válce (Horská, Maur, Musil, 2002, 33–34; Vacková, 2013, 37–60). Dopravní dostupnost se stala nejdůležitějším faktorem krajiny a být napojený na hlavní dopravní tepnu se ukazuje být klíčovým aspektem ekonomického, společenského i urbanizačního rozvoje. Rozvoj měst i nyní často sleduje směr(y) do něj vedoucích silnic, kde podél nich vznikají suburbanní lokality (Antrop, 2004, 9–26, Hnilička, 2005, 51–60).

Ve druhém typu suburbanizace (komerční) dochází k vyklizení či k nové lokalizaci průmyslu (tovární haly a areály), služeb (nákupní centra) a znalostního sektoru (věda, výzkum). Předměstí tak získávají ekonomickou a centrální funkci, čímž se stávají funkčně nezávislými na původním městě i jeho centru (Ptáček, Szczyrba, Šimáček, 2013, 81–101). Modelovým příkladem by mohla být nákupní centra nacházející se na okraji téměř každého většího města. Po 2. světové válce měl jejich vznik usnadnit lidem na předměstí život, protože by nemuseli objíždět různé obchody a služby rozmístěné v centru, ale vše by našli na jednom místě. Nyní se tyto městské středy transformují a vylidňují. Na samotná nákupní centra se „nabalují“ další komerční aktivity a osídlení, protože do své blízkosti lákají nové rezidenty i služby (Háblová, 2017). Vygenerované zisky často putují do méně ziskových poboček u jiného města či v zahraničí. Problematická je také jejich izolovanost od zbytku města – absence parteru, monofunkčnost, parkoviště a nesnadný přístup pro pěší, zaměření se na interiér (Háblová, 2017). I tento typ suburbanizace ve velké míře ovlivnila automobilizace a investice do dopravní infrastruktury, ale také stavební dostupnost a cena pozemků.

Komerční i rezidenční suburbanizace je podle Chumana a Romportla (2013, 102–118) ve většině případů hodnocena jako pro krajinu i společnost riziková a její dopady negativní. Suburbanizace se svými doprovodnými jevy působí v mnohých lokalitách rozsáhlý zábor volné plochy, fragmentaci krajiny, ohrožení biodiverzity ničením biotopů rostlin a živočichů, a nevratnou degradací zemědělské půdy, čímž mění strukturu i kvalitu krajiny (Chuman, Romportl 2013, 109–116). Ze sociálního pohledu je problémem pokles participace ve veřejném životě, polarizace sociální i etnické struktury, ale také odliv sociálně i ekonomicky silnějších obyvatel z vnitřního města, i širšího regionu. Otázkou je také existence či neexistence veřejného prostoru, jako základního aspektu městského života, který v (komerčních) suburbiích může chybět (Ouředníček 2013, 66–68; Ptáček, Szczyrba, Šimáček 2013, 81–101)

Moderní města se navzájem jistě liší v mnoha ohledech. Evropská centra se například nesetkávají s takovým množstvím problémů jako města v Jižní Americe, Mexiku, Asii, Africe či USA. Mohlo by to být dáno dlouhodobým vývojem, rozdílnými funkcemi, tradicemi územního plánování a kvalitou místní správy (Horská, Maur, Musil 2002, 17–19). Rozdílný je i průběh samotné suburbanizace, která sice vzniká v 19. století v průmyslové Evropě, ale velmi negativně se projevuje „až“ v 60. letech 20. století v USA a v 70. letech 20. století v západní Evropě. Navzdory těmto rozdílům v historickém, ekonomickém i politickém vývoji můžeme mezi městy nalézt srovnatelné prvky, které dovolují vzájemnou komparaci. Ta by mohla být umožněna globalizací a společným „prazákladem“ – antickou kulturou. Města a sítě měst mají pozoruhodnou setrvačnost, což je dáno kulturními, sociálními, ale i postupně a nákladně vznikajícími hmotnými prvky. Vystává tak otázka vzájemného překrývání a oboustranné vazby jednotlivých historických epoch (Horská, Maur, Musil, 2002, 19).

Pokud bychom se vydali zpět proti proudu času a zaměřili se na vývoj světových měst, našli bychom několik společných styčných bodů. Města tzv. „Nového světa“ ve velké míře navazují na ta z tzv. „Starého světa“, protože tamější původní kultura byla z velké části neměstská (neodpovídala převládajícím standardům a po příchodu evropských conquistadorů musela být restrukturalizována). Do jisté míry podobně jsou na tom asijská města, která však mají hlubokou urbánní historii, zvláště patrnou v případech Číny a Indie. I zde se vlivem kolonialismu v 17. a 18. století postupně šíří evropské urbánní zvyklosti, které v některých ohledech nahrazují původní asijské. Evropská, blízkovýchodní a severoafrická města, která fungují jako vzory nápodoby, vycházejí z římské civilizace. Ta se jako první v lidských dějinách snaží unifikovat sídliště na rozsáhlém území. Pokud bychom chtěli být důslední, museli bychom se obrátit ještě ke starším počátkům městské kultury, která vzniká v oblasti tzv. „Úrodného půlměsíce“ cca 3500 př. n. l. Byl to však až řecko-římský městský stát (*polis, civitas*), z něhož se postupným vývojem a transformací stalo dnešní globalizované město. Snad právě tento řecko-římský jednotlicí prvek (územní plánování, uliční síť, architektura, typologie budov, centralizace), který se zprostředkovaně dostal do téměř každého světového města, nám dnes umožňuje jejich vzájemné srovnávání (Smith, Hein 2018, 109–120).

Podle Smithe (2010, 232–233) porozumění antickému urbanismu může vést k pochopení moderních urbanizačních procesů a jejich případnému ovlivnění. Pochopení urbanismu považuje za nemožné bez bližšího výzkumu měst v dávné minulosti (2010, 245–247). Z moderního urbanismu si archeologie může odnést lepší porozumění antickému městu a neduhům, kterými mohlo trpět (např. vznik *suburbii*, chudinské čtvrti, (ne)udržitelný rozvoj) a moderní urbanismus se znalostí historického vývoje může poučit o podobných procesech, které se ve městech odehrávají již cca 4 tisíce let.

Tento článek si tedy klade na základě společného antického „prazákladu“ za cíl porovnat pozdně antická suburbia s těmi současnými. Vznášá otázku, jestli má takové srovnání smysl, na kterou již v tomto úvodu kladně odpovídá. Pomocí dostupných

archeologických a písemných pramenů hledá způsob, jakým mohla pozdně antická suburbia vznikat. A jakou mohla hrát roli v pozdně antickém sídlištním systému. V závěru pak reaguje na otázku týkající se poučení z historického vývoje měst, procesů a jevů, které se v nich odehrávaly. Cílem totiž není poukázat na opakující se vývoj dějin, ale na tendence lidských jedinců jednat podobně v analogických situacích, obzvláště pokud nemají znalosti z dřívějších zkušeností.

2 Metodologie

Moderními ukazateli intenzity suburbanizace se kterými věda pracuje jsou: evidence proměny dílčích přírodních či zemědělských ploch na zastavěné, krajinné metriky (tj. hodnocení podoby a proměny různorodosti krajinného pokryvu; land use-land cover) získané z dálkového průzkumu Země či statistické zdroje (např. analýza migračních proudů, sčítání lidu, hustota obyvatelstva, databáze nové bytové výstavby). Více o moderních metodách monitoringu indikátorů suburbanizace v Mareš, Novák (2013, 289–308). Dále je nutné podle Ouředníčka, Špačkové a Nováka (2013, 309–326) pro poznání konkrétních příčin, dopadů a hlubších vztahů suburbanizace využívat kvalitativní metody sledování, terénní práce, dotazníky, řízené rozhovory atp. Tyto metody také alespoň z části eliminují nedokonalosti statistických dat, jejich přílišnou faktičnost a absenci měkkých faktorů (vztah k sociálnímu i fyzickému prostředí, sociální nebo politické poměry apod.).

Řídná většina dnes používaných a použitelných metod při výzkumu suburbanizace je pro pozdně antické období nepoužitelná, a to ani v rámci analogií s vývojově méně vyspělými společnostmi, které byly urbanizovány v relativně nedávné době (např. rozvojové oblasti Afriky). Z těchto důvodů bude tato práce na základě rozboru dostupné archeologické literatury a písemných pramenů (narativních i normativních) pracovat s nejnvýznamnějším a největším městem – Římem. Přihlédnuto bude k dalším relevantním městům, u kterých bude ve zkoumaném období pozdní antiky (3.–6. století n. l.) sledován vývoj *suburbii* a kritickou analýzou se tento článek zaměří na nalezení odpovědí na v úvodu položené otázky.

Úskalí takového bádání jsou zřejmá – nahodile dochované písemné prameny, které jsou často již v antice psány tendenčně, propagandisticky, či naopak moralisticky až kriticky; nedostatek písemných i archeologických pramenů; ztížené podmínky kvalitního archeologického průzkumu v důsledku několika set letého kontinuálního osídlení; neobornost dřívějších archeologických vykopávek, kdy rané středověké a pozdně antické úrovně nebyly řádně dokumentovány.

3 O vývoji antické suburbanizace

Města přitahovala okolní obyvatelstvo již od svého počátku. Archeologické výzkumy potvrdily, že v okolí mezopotámského Uruku, který je považován za jedno z nejstarších měst na světě, docházelo na konci 4. tisíciletí př. n. l. k vylidnění okolních sídlišť (Banning 1997, Algaze 2009). Během tohoto procesu Uruk absorboval 65–70 % okolní populace a došlo tak k zániku některých okolních vesnic. K podobnému jevu docházelo například i v Itálii rané doby železné (cca 9. století př. n. l.), kde zformování rozsáhlého (175 ha) urbánního sídliště, Vejví v Etrurii, způsobilo krátkodobé vylidnění sousedních oblastí (Cifani 2010). V písemných pramenech také nalézáme indicie o vábení venkovského obyvatelstva do města. Ať už za účelem zcivilizování – mýtický divoch Enkidu, kterého nevěstka a pivo zlákaly k přestěhování do Uruku (Prosecký, Hruška, Rychtařík 2003), ideálního bytí – Aristotelův *zoon politikon*, tj. společenský tvor žijící v *polis* (Pol. 1. 1253a), nebo jako znak vyspělosti kultury – Cicero (*De or.* 1. 17) či Quintilianus (*Inst.* 6.3.17). Z těchto dokladů lze usoudit, že po celý počátek antiky fungovalo město jako ideální (a idealizované) místo k životu přitahující okolní obyvatelstvo, které se však

logicky nemohlo nebo nechtělo usadit uvnitř hradeb. Přirozeně tak vznikali již v raných fázích starověkých dějin okolo městských center různě velká suburbia.

Ikonografickým dokladem tohoto suburbanizačního procesu je kamenný reliéf z Persie, kde je zobrazeno elamské město Madaktu (obr. 1). Město je ohraničeno hradební zdí a v jeho okolí se nachází suburbánní osídlení pravděpodobně zemědělských usedlostí s datlovníky. Tato kontrastní obrazová scéna, kde je zobrazeno kompaktní ohrazené město a roztroušená předměstská zástavba, je datována do 7. století př. n. l.

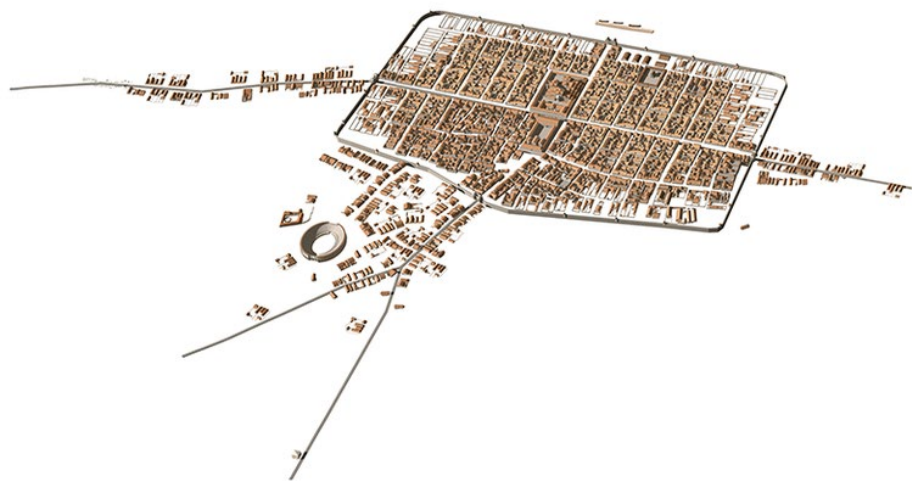

obr. 1 – Reliéf elamského města Madaktu zobrazující suburbánní osídlení, 668–627 př. n. l. (citováno podle Vaughan et al 2009)

Archeologickými výzkumy se podařilo antická suburbia zachytit například v případě stálých římských vojenských táborů umístěných na hranici říše. V jejich okolí často vznikaly tzv. *canabae*, což byly sídliště obývané obchodníky, řemeslníky a vysloužilými vojáky i s jejich rodinami. Ideálním dokladem může být legionářský tábor v Carnuntu rozkládající se i se suburbánním osídlením na 120 ha (obr. 2). Opevněný římský tábor byl ze tří stran obklopen rezidenčními i komerčními budovami rozšiřujícími se do zázemí jádrového centra. Nedaleko tohoto tábora vzniklo i regulérní civilní osídlení obklopené hradbou, které se rozkládalo pouze na cca 67 ha (obr. 3). Z výzkumů je patrné, že toto civilní město bylo centrálně plánované s pravouhlým systémem ulic. Ovšem i v jeho okolí se nacházela živelná suburbánní zástavba sledující hlavní dopravní tepny směřující do a z města.

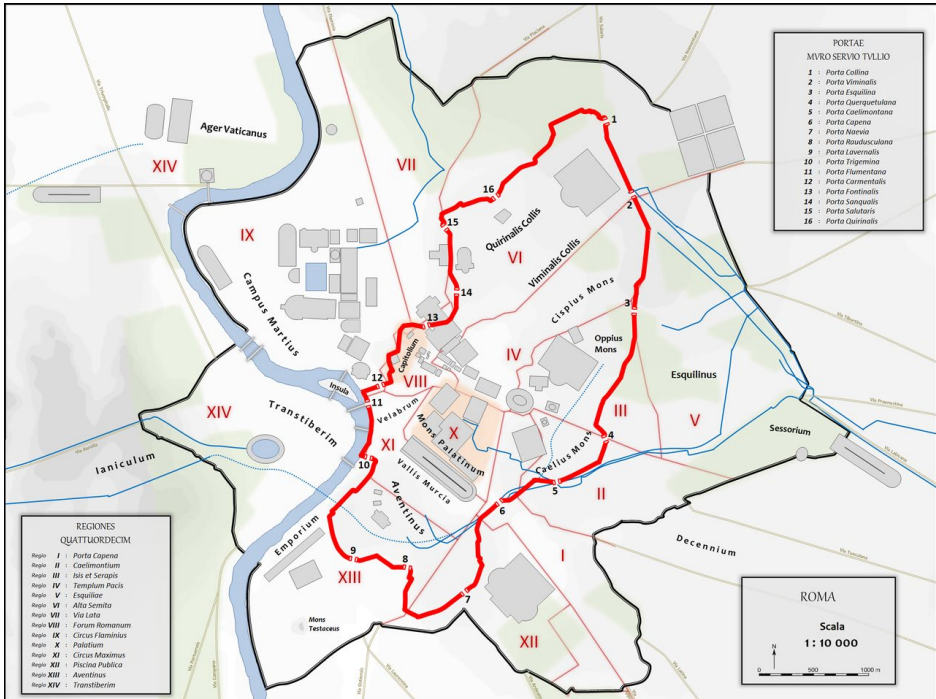

obr. 2 – Římský vojenský tábor v Carnuntu spolu s civilním suburbánním osídlením – canabae, konec 2. století n. l. (zdroj: <https://www.carnuntum.at/de/wissenschaft-geschichte/carnuntum-zur-roemerzeit/militaerstadt>)

obr. 3 – Římské civilní město Municipium Aelium Carnuntum spolu se suburbánním osídlením, konec 2. století n. l. (Zdroj: <https://www.carnuntum.at/de/wissenschaft-geschichte/carnuntum-zur-roemerzeit/zivilstadt/zivilstadt-1>)

Ve všech výše zmíněných případech můžeme vidět příklady antických suburbií, která vznikala živelně podél hlavních cest. V těchto případech vzniká menší ohrazené jádro, které po určité době nedostačuje přílivu nových obyvatel. Pokud dochází k dalšímu rozvoji a ekonomickému růstu města, může si vybudovat nové hrady, které do zahrnou i (dříve) suburbánní oblasti, čímž se z nich stává nové opevněné jádro. Takový případ můžeme vidět u Říma (obr. 4), kde bylo například předměstí na tzv. Martově poli (mezi Serviovými hradbami ze 4. století př. n. l. a řekou Tiberou na severozápadě) skládající se z rezidenčních, ale i komerčních (divadla, amfiteátr, krytá sloupořadí) budov začleněno novými hradbami (Aureliánovými ze 3. století n. l.) do nového urbánního jádra.

obr. 4 – Rozrůstající se Řím s vnitřním okruhem hradeb ze 4. století př. n. l. a mladším okruhem z 3. století n. l., který začlenil některé dříve suburbánní části města do nového urbánního jádra (zdroj: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/8/82/Murservien_planrome2.png/1280px-Murservien_planrome2.png)

4 Řím

Vhodným městem ke studiu suburbanizačních procesů probíhajících v pozdní antice by mohl být Řím. Centrum římské říše, kde již v 1. století n. l. mohl žít až jeden milion obyvatel (přičemž celá římská říše mohla mít podle odhadů 70 milionů obyvatel, Hanson, 2016) se muselo potýkat s celou řadou problémů, které působil i na moderní města (Bourne, 1969). Docházelo zde ke stavbám neplánovaných a (např. požárním předpisům) nevyhovujících chudinských domů (tzv. *tuguria*), které se římská administrativa snažila regulovat (Smith, 2010, 234–237, Corsi, 2012). Problém představovalo i množství dopravy, která byla nutná k zásobování milionového města a z ní vznikajících odpadů (Homerová, 2012, 121–124). Další potíží byl udržitelný rozvoj a vhodné využívání přírodních zdrojů

(vody, půdy, lesů), což mohlo vést až k jejich nadměrnému znečišťování či vyčerpávání (Smith, 2010, 237-240). Nesnadnou otázkou je právě suburbanizace.

V pozdní antice se totiž setkáváme s kritikou městského života, který se vyznačoval zahálkou, změkčilostí a využíváním římské „dotační“ politiky chlebu a her (Juv. 10.77–81, Amm. Marc. 28.4.28–34, Salv. De Gub. Dei 7.1.7). Samotná města trpěla občanskými válkami, barbarskými vpády, ale také ekonomickou krizí a decentralizací (Liebeschutz 1992; Štěpánek, 2018), která z nich vytvářela méně vhodné místo pro život. Postupně docházelo k vysídlování kdysi lidnatých římských center – Řím klesl z 1 milionu obyvatel ve 2. století n. l. na 100 000 v 5. století n. l. (Hanson, 2016). Podle Twina (1992, 135) je toto tempo úpadku (5 % populace každých 10 let od 4. do 6. století n. l.) srovnatelné s New Yorkem, Jersey City, Clevelendem a Buffalem v 70. a 80. letech 20. století. V případě některých měst je archeologicky doložené, že část urbánního jádra byla pravděpodobně využívána k obdělávání půdy. Brogiolo (2011, 199) zdokumentoval doklady o pěstování zelí, koření, bylin a přítomnost vinic na Caesarově fóru v Římě v rozsahu až 2000 m² a ve východních částech pozdně antické Brescie. Forum Romanum – enigmatické místo a civilně sakrální střed Říma se v raném středověku mění na pastviny, a nakonec se stane známým jako „Campo Vaccino“ (kravské pole).

Je tedy otázkou, jestli můžeme suburbanizaci považovat za negativní či pozitivní proces, který probíhal v pozdní antice. V případě Říma lze tento suburbanizace rozdělit a terminologicky přiřadit k jejich moderním ekvivalentům – rezidenční a komerční suburbanizaci.

4.1 Rezidenční suburbanizace pozdně antického města

K vysvětlení rezidenční suburbanizace v pozdně antické římské říši se musíme vrátit o několik století nazpět. Bohatí aristokraté na přelomu letopočtu často vlastnili prostorné vily (*villa urbana*) nedaleko městských hradeb, kam se alespoň na část toku přesouvali z přeplněného města. Archeologicky prozkoumanými příklady jsou například Vila Mystérií nedaleko Pompejí a Hadrianova vila v Tivoli. Bohatí Římané se tak nacházeli v blízkosti města, kam bylo snadné v nutných případech dojet, ale netrpěli neduhy, kterými se zvláště v letních měsících trápila města.

Někdy bylo toto suburbanní osídlení spíše zemědělského charakteru (v takové případě hovoříme o menších statcích *villa rustica*, později už o velkostatcích – *latifundiích*) s vlastním řemeslným zázemím i (více či méně závislými) farmáři. S narůstajícími počty obyvatel měst, se měnilo vnímání paradigmatu venkova/města (vidíme to i u písemných pramenů výše). Dříve preferovaný život ve městě je v pozdní antice kritizován a ideálem se stává venkovské žití (Choudhary, 2015, 2). U bohatých vrstev k této změně paradigmatu viditelně dochází v období krizí ve 3. století n. l., kdy se snižují výnosy, zvyšují daně, hrozí epidemie moru a barbarské vpády. Počet chudých závislejších na svých bohatých donátorech a patronech, kteří od nich na oplátku získávali politickou moc a prestiž, překročil únosnou mez. Vyšší třída v pozdní antice již přehnaně neinvestovala v rámci *euergetismu*¹ své prostředky do veřejných staveb (lázní, akvaduktů, amfiteátrů), ale přenechávala to státu či nejbohatší třídě (Liebeschutz, 1992). Výkon městské samosprávy jí přinášel spíše ztráty než zisk (finanční či věhlas), což spolu se zpomalující se ekonomikou a decentralizací vedlo k větší individualizace elit a jejich přesunu na své venkovské statky (Jones, 1964, 762).

Archeologické nálezy tuto změnu reflektují a ve 3. a 4. století n. l. vznikají nedaleko Říma extravagantní komplexy s bohatou interiérovou výzdobou (Scott, 2004). Jakmile začala město(a) opouštět vyšší třída celý systém se začal hroutit. Střední třída zanedlouho následuje tu vyšší, protože vláda situaci sama nezvládá a začíná na ni vyvíjet nátlak (Jones, 1964). Chudí, nezaměstnaní a neproduktivní obyvatelé ztrácí svoji podporu

1 Někdy také *euergetismus*. Služba či dar společnosti(městu) od významné osoby, která jej financuje z vlastních soukromých zdrojů za účelem získání prestiže.

a pracovní příležitosti, které se však začínají objevovat v zázemí měst na velkostatecích, kam navíc mnohdy nedosáhne vládní daňová administrativa. Pomyslnou poslední kapkou mohla být vojenská nestabilita a dvojnásobné vyplenění Říma (410 n. l. Vizigóty a 450 n. l. Vandaly).

Z toho mála dochovaného archeologického materiálu lze zjistit, že některé vily se transformovaly v kostely, jiné zanikly, ale některé začaly plnit ekonomickou, kulturní i náboženskou roli pro své okolí a přebírají tak některé funkce upadajícího jádrového osídlení. Více informací se podařilo nalézt ve Španělsku, kde byly při výzkumu vil Vilauba (u Girony), Can Llauder (nedaleko Barcelony) a La Torrecilla (u Getafe) doloženy přestavby z luxusních zařízení s lázněmi a mozaikami na více praktické venkovské statky s lisami a dalšími řemeslnými a zemědělskými strukturami (Arnaud, 2004). Ve střední Itálii v pozdní antice mnoho vil vykazuje známky úpadku interiérů a architektonických prvků, což může znamenat konec jejich užívání jako aristokratických rezidencí, ale spíše zemědělských usedlostí (Marzano, 2007).

obr. 5 – Mozaika ze 4. století představující idealizovaný soběstačný život v římské vile (citováno podle Marzano 2007, 223)

4.2 Komerční suburbanizace pozdně antického města

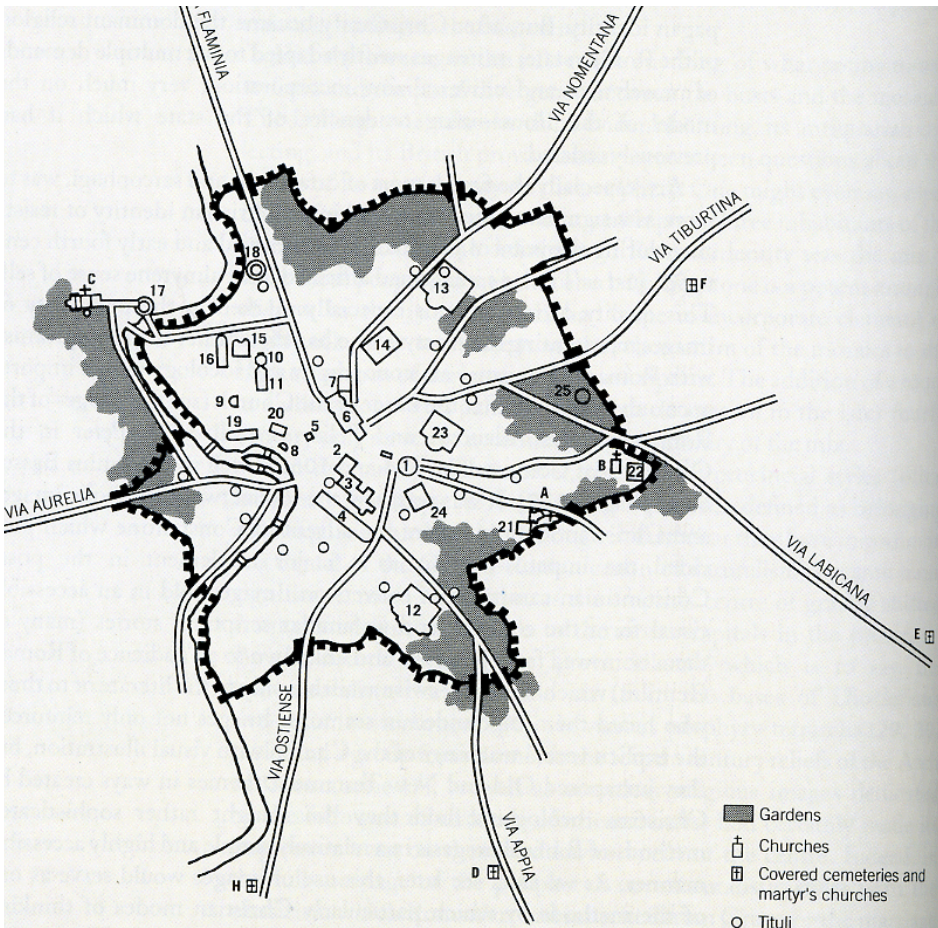
Tyto rustikální vily, či latifundie bychom mohli považovat za suburbia s kombinací rezidenčních i komerčních funkcí. Příkladem „čisté“ komerční suburbanizace by mohl být vznik křesťanských kostelů a bazilik v zázemí pozdně antických měst. Stejně jako u rezidenční suburbanizace i tu komerční musíme chápat a vnímat v širších společenských souvislostech.

Běžně se nesmělo v antických městech pohřbívat, a tak se drtivá většina hrobů nacházela za hradbami podél hlavních přístupových cest, ale i na k tomu určených místech. S rostoucí oblibou křesťanství a zvýšeným úsilím ho pronásledováním jeho vyznavačů potlačit, narůstal počet mučedníků, kteří byli za svoji víru popraveni a podle obvyklých zvyklostí pohřbeni za hradbami. Na začátku 4. století n. l. se však křesťanství stalo v celé římské říši povoleným a na konci stejného století jediným možným a sátem podporovaným náboženstvím. Křesťané na své mučedníky nezapomněli a nad místem jejich (i domnělých) hrobů v suburbiih stavěli kostely a baziliky. Tyto kostely se stávaly místem poutí a slavností z jádrového města a postupně se v jejich okolí začalo objevovat i rezidentní osídlení např. řemeslníků a obchodníků (Nicholas, 1997 28–29).

Výhodou těchto lokalit mohla být více méně venkovská poloha v městském zázemí. Dostatek stavebního materiálu v podobě upadajícího jádrového města, ale i okolních pohanských hrobek. Z hlediska náboženského lze uvažovat (alespoň v počátcích křesťanské dominance) o jisté snaze distancovat se od pohanské minulosti a tím pádem i od pohanských městských center. To se postupem času mění a zde vznikající osídlení poté expanduje i do míst bývalých pozdně antických měst, které christianizuje a depaganizuje. Například okolo některých pozdně antických měst tímto způsobem vznikají jádra raně středověkého osídlení (Nicholas, 1997, 28–29). Méty měly podle Nicholase (1997, 29) v 6. století n. l. ve svém blízkém okolí cca 28 takových suburbánních křesťanských jader, Paříž 16 a Trevír 8. V případě Říma by přicházelo v úvahu minimálně 6 suburbánních křesťanských lokalit (obr. 6), které při demografickém úpadku města mohly hrát záchytnou a refugiální roli.

Analogicky by se snad tento komerční suburbanizační proces dal srovnat s moderními obchodními centry (více o nich Háblová 2017). Nabízí určitou službu, která v jádrovém městě není dostupná – různé zboží a zábava na jednom místě (v případě kostelů – křesťanskou víru, uctívání mučedníků); využívají dostupnou půdu u přístupových komunikací; nepřispívají k budování vztahu a propojenosti s městem; do určité míry jsou do lokality implementovány jako cizorodý prvek (v případě kostelů do křesťanský prvek do pohanského světa); odvádějí z městského centra rezidenty i služby (svým vznikem podporují další suburbanizace); převažuje zde monofunkčnost (alespoň z počátku je to patrné i u kostelů, kde převažovala náboženská funkce nad například rezidenční, ekonomickou); jsou obklopeny (alespoň z počátku) nezastavitelnými plochami – parkoviště (v případě kostelů – křesťanské pohřebiště); mizí u nich veřejný prostor – v obchodním centru jsme kontrolování, „nucení“ korzovat, nakupovat a konzumovat místní nápoje (křesťanství je spíše interiérové náboženství, oproti pohanství, které bylo více veřejné) a jedná se o nadnárodní společnosti.

V tomto případě docházelo k decentralizaci městského jádra, protože náboženskou roli začalo přebírat suburbium. Za touto funkcí se postupně přesouvá obyvatelstvo i další funkce, což negativně ovlivňuje „mateřské“ město.

obr. 6 – Významné křesťanské (sub)urbánní kostely v okolí Říma, cca 330 n. l., městské: A Bazilika sv. Jana v Lateráně; B Bazilika Svatého Kříže v Jeruzalémě, předměstské: C Bazilika sv. Petra; D Bazilika svatého Šebestiána za hradbami; E Kostel svatých Marcelína a Petra; F Bazilika svatého Vavřince za hradbami; G Bazilika svatě Anežky za hradbami; H Bazilika svatého Pavla za hradbami (zdroj: http://employees.oneonta.edu/farberas/arth/Images/ARTH212images/Early_Christian/architecture/Rome_330.gif).

5 Závěr

Se suburbanizací se města musejí vypořádávat již od svého vzniku ve 4. tisíciletí v oblasti Mezopotámie. Díky množství písemných pramenů a přibývajících archeologických výzkumů lze hodnotit vliv suburbanizace na pozdně antická města (3.–6. století n. l.) a jejich následný vývoj.

Z výzkumu vyplývá, že v pozdní antice probíhala jak rezidenční suburbanizace (odliv lidí z jádrového města na předměstí, kde očekávají hodnotnější (kvalitnější, klidnější) život v blízkosti městského jádra poskytujícího potřebné služby), tak komerční suburbanizace (vyklizení či k nové lokalizaci průmyslu, služeb a znalostního sektoru), která byla ve své „čistě“ podobě ukázána na příkladu křesťanských kostelů. Pomocí obou typů předměstí získávají ekonomickou a centrální funkci, čímž se stávají funkčně

nezávislími na původním městě i jeho centru. Je otázkou pro další bádání (pokud je to vůbec možné) zhodnotit environmentální jevy vznikající suburbanizace (rozsáhlý zábor volné plochy, ohrožení biodiverzity a degradaci zemědělské půdy), ale také společensko-sociální aspekty (pokles participace ve veřejném životě a odliv sociálně i ekonomicky silnějších obyvatel z vnitřního města).

Rezidenční i komerční suburbia vznikají v pozdní antice podobným způsobem. Hospodářské i politické krize, zhoršené životní podmínky, státní nátlak a změna paradigmatu ve vnímání městského života vedla vyšší sociální třídu k odlivu z měst. Spolu s nimi odchází i finanční příspěvky, které v rámci euergetismu bohatí poskytovali chudším obyvatelům. Tím spustí řetězovou reakci, která vyústí v demografický úpadek římských měst, a naopak rozvoj venkovského osídlení. Pokud se k tomu přidá i náboženský dualismus a následná zvrát, podpoří se další decentralizace a vylidňování městských center.

Z krátkodobého hlediska mohou tyto jevy působit negativně, obzvláště pokud se skryjí za daleko významnější a negativnější procesy jako jsou například ekonomická, vojenská a politická nestabilita. Z dlouhodobého pohledu však rezidenční i komerční suburbánní osídlení působilo jako záchytné body pro obyvatele opouštějící pozdně antické město, ale i pro ty budoucí, kteří se z těchto záchytných bodů budou vracet zpět do (nyní již) středověkého města. Příklady Říma, Trevíru, a Paříže to dobře dokumentují.

Rozdíl oproti moderní suburbanizace je především její měřítko. Z tohoto pohledu se jeví přílišná suburbanizace jako velice negativní jak pro krajinu, tak pro společensko-sociální život, ale také pro hospodářství. Vzhledem k rozlehlosti a typů rezidenční suburbanizace („paneláky na ležato“) nelze ani v dlouhodobém horizontu uvažovat o pozitivních dopadech. Jiné možnosti nabízí komerční suburbanizace, především ta zaměřující se na sektor služeb. Pokud by byla projektována a umisťována citlivě a městotvorně do krajiny, mohla by sloužit jako budoucí záchytný bod pro odcházející městské obyvatelstvo, ale také jako ideální místo pro zpětnou expanzi do městského jádra. Tak jak tomu bylo i v pozdní antice v případě komerčních suburbií, ale i těch rezidenčních, která ve skutečnosti plnila také některé komerční funkce (například v případě velkostatků).

Literatura

Antické prameny

- Arist. Pol. = Aristotle. Aristotle in 23 Volumes, Vol. 21. Translated by H. Rackham (1944). London: Harvard University Press.
- Amm.Marc. = Ammianus Marcellinus. Translated by J. C. Rolfe (1963) London: Harvard University Press.
- Cic. De or. = Marcus Tullius Cicero, De oratore. Ed. by K. W. Piderit (1862). Leipzig: Teubner.
- Epos o Gilgamešovi. Přeložili Jiří Prosecký, Blahoslav Hruška a Marek Rychtařík. 1. vyd. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2003. 410 s. ISBN 80-7106-517-X.
- Quint. Inst. = Quintilian. Institutio Oratoria. Translated by H. Edgeworth Butler (1921). Cambridge: Harvard University Press.
- Juv. = Juvenal. The Satires, Trans. Niall Rudd (1992). Oxford: Oxford University Press.
- Salv. De gub. Dei = Salvianus. De gubernatione Dei. Ed. J. P. Migne (1847). Paris.

Odborné publikace a články

Algaze, G. (2008). Ancient Mesopotamia at the Dawn of Civilization: The Evolution of

- an Urban Landscape. The University of Chicago Press. ISBN: 0226013774.
- Antrop, M. (2004). Landscape change and the urbanization process in Europe. *Landscape and Urban Planning*, Vol. 67 pp. 9–26. ISSN: 0169-2046.
- Arnau, A. (2004). Interpreting the Transformation of Late Roman Villas. In Christie, N. (ed.) *Landscapes of Change: Rural Evolutions in Late Antiquity and Early Middle Ages*. Aldershot: Ashgate. pp. 68-102. ISBN: 9781840146172.
- Banning E. B. (1997). Spatial Perspectives on Early Urban Development in Mesopotamia. In Aufrecht E. W., Mirau N. A.; Gauley W. S. (eds.) *Aspects of Urbanism in Antiquity: From Mesopotamia to Crete*. Sheffield: Sheffield Academic Press. p. 17–35. ISBN: 1-85075-666-X.
- Bourne, F. C. (1969). Reflections on Rome's Urban Problems. *The Classical World*. Vol. 62, No. 6, pp. 205-209. ISSN: 1558-9234.
- Broggiolo, G. P. (2011). From ancient to early medieval Town: reflections starting from the case of Verona. In: Heinrich-Tamáška, O., (ed.) *Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia, Castellum Pannonicum Pelsonense 2*. Rahden: Verlag Maria Leidorf, 195–212. ISBN: 9783896461520.
- Cifani, G. (2010): State Formation and Ethnicities from 8th to 5th Century BC in the Tiberine Valley. *Social Evolution & History*, Vol. 9. No. 2., 53–69. ISSN: 1681–4363.
- Corsi, C. (2012). "Decoloranda Urbs". Archaeological aspects of Rome in the fifth century AD. In: Oliveira, F.; Brandão, J.L.; Mantas, V. G.; Sanz Serrano, R., (eds.) *A queda de Roma e o alvorecer da Europa*. Coimbra: Imprensa da Universidade de Coimbra. pp. 153-186. ISBN: 978-989-26-0601-9.
- Choudhary, A. (2015). From the Light and into the Dark: The Transformation to the Early Middle Ages. *Vanderbilt Undergraduate Research Journal*. Vol. 10, pp. 1-7. ISSN: 1555-788X.
- Chuman, T.; Romportl D. (2013). Změny krajinného pokryvu a struktury krajiny v České republice vlivem suburbanizace. In: Ouředníček, M.; Špačková, P.; Novák J., (eds.) *Sub Urbs: krajina, sídla a lidé*. Praha: Academia. pp. 102–118. ISBN: 978-80-200-2226-4.
- Hanson, J. W. (2016). *An Urban Geography of the Roman World, 100 B.C. to A.D. 300*, Oxford: Archaeopress. ISBN: 978-1784914721.
- Hábllová, A. B. (2017). *Města zdí. Život a smrt obchodních center*. Praha: Dokořán. ISBN: 978-80-7363-861-0.
- HNILÍČKA, P. (2005): *Sídelní kaše. Otázky k subúrbánní výstavbě kolonií rodinných domů*. Brno: Era. ISBN: 978-80-7294-592-4.
- HOMEROVÁ, M. (2012). *Kapitoly z dějin evropského města*. Praha: Akropolis. ISBN 978-80-7304-144-1.
- Horská P.; Maur E.; Musil J. (2002). *Zrod velkoměsta: Urbanizace českých zemí a Evropa*. Praha: Paseka. ISBN: 80-7185-409-3.
- Jones, A. H. M. (1964). *The Later Roman Empire 284–602. A Social, Economic and Administrative Survey*. (volume II). Oxford: Basil Blackwell. ISBN: 9780801832857.
- Liebeschuetz, W. (1992). The End of the Ancient City. In: J. Rich (ed.) *The City in Late Antiquity*. London: Routledge. pp. 1-49. ISBN: 9780415144315.
- Mareš, J.; Novák, J. (2013). Měření prostorových vzorců a vývojové dynamiky suburbanizace. In: Ouředníček, M.; Špačková, P.; Novák J., (eds.) *Sub Urbs: krajina, sídla a lidé*. Praha: Academia. pp. 289–308. ISBN: 978-80-200-2226-4.
- Marzano, A. (2007). *Roman Villas in Central Italy: a Social and Economic History*. Leiden: Brill. ISBN: 978-90-04-16037-8.
- Nicholas, D. M. (1997). *The Growth of the Medieval City: From Late Antiquity to the Early Fourteenth Century*. New York: Routledge. ISBN: 978-0-582-29906-1.
- Ouředníček, M. (2013). Výzkum suburbanizace v České republice: současné tendence vývoje a možné aplikace. In: Ouředníček, M.; Špačková, P.; Novák J., (eds.) *Sub*

- Urbs: krajina, sídla a lidé. Praha: Academia. pp. 61–80. ISBN: 978-80-200-2226-4.
- Ouředníček, M.; Špačková, P.; Novák J. (2013). Metodické problémy výzkumu a vymezení rezidenční suburbanizace v České republice. In: Ouředníček, M.; Špačková, P.; Novák J., (eds.) Sub Urbs: krajina, sídla a lidé. Praha: Academia. pp. 09–326. ISBN: 978-80-200-2226-4.
- Ptáček, P.; Szczyrba, Z.; Šimáček P. (2013) Nerezidenční suburbanizace v České republice: vývoj, příčiny a důsledky. In: Ouředníček, M.; Špačková, P.; Novák J., (eds.) Sub Urbs: krajina, sídla a lidé. Praha: Academia. pp. 81–101. ISBN: 978-80-200-2226-4.
- Scott, S. (2004). Elites, Exhibitionism, and Society of Late Roman Villa. In Christie, N. (ed.) Landscapes of Change: Rural Evolutions in Late Antiquity and Early Middle Ages. Aldershot: Ashgate. pp. 39-65. ISBN: 978-1840146172.
- SMITH, M. E.–HEIN, C. (2018). The Ancient Past in the Urban Present: The Use of Early Models in Urban Design. In: Hein, C. (ed.) The Routledge Handbook of Planning History, London: Taylor & Francis. pp. 109–120. ISBN: 978-1138856981.
- SMITH, M. E. (2010). Sprawl, Squatters and Sustainable Cities: Can Archaeological Data Shed Light on Modern Urban Issues? In Cambridge Archaeological Journal, Vol. 20, Issue 2. pp. 229–253. ISSN: 0959-7743.
- ŠTĚPÁNEK, T. (2018). Proměna měst v pozdní antice. In: KUGL, J., (ed.) Člověk, stavba a územní plánování 11. ČVUT v Praze, Fakulta stavební. pp. 266-281. ISBN: 978-80-01-06482-5. ISSN 2336-7687.
- Twine, K. (1992). The City in Decline: Rome in Late Antiquity. Middle States Geographer, Vol. 25. pp. 134-138. ISSN: 1067-2230.
- Vacková, B. (2013). Idea bydlení za městem a koncept zahradního města In: Ouředníček, M.; Špačková, P.; Novák J., (eds.) Sub Urbs: krajina, sídla a lidé. Praha: Academia, pp. 37–60. ISBN: 978-80-200-2226-4.
- Vaughan L., Griffiths S., Haklay M. and Jones, C. E. 2009. Do the Suburbs Exist? Discovering Complexity and Specificity in Suburban Built Form. Transactions of the Institute of British Geographers, New Series, Vol. 34, No. 4, pp. 475–488. ISSN: 1475-5661.

Internetové zdroje

- Carnuntum Canabae* [online] 2018. Dostupné z <https://www.carnuntum.at/de/wissenschaft-geschichte/carnuntum-zur-roemerzeit>
- Carnuntum Civilní město* [online] 2018. Dostupné z <https://www.carnuntum.at/de/wissenschaft-geschichte/carnuntum-zur-roemerzeit/zivilstadt/zivilstadt-1>
- Plány Říma [online] 2018. Dostupné z https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/8/82/Murservien_planrome2.png/1280px-Murservien_planrome2.png
- Plán pozdně antického Říma [online] 2018. Dostupné z http://employees.oneonta.edu/farberas/arth/Images/ARTH212images/Early_Christian/architecture/Rome_330.gif
- World Urbanization Prospects 2018, United Nations: DESA/Population Division [online]. 2018. Dostupné z: <https://population.un.org/wup/Publications/Files/WUP2018-KeyFacts.pdf>
- Suburbanizace.cz [online] 2008. Dostupné z <http://www.suburbanizace.cz/slovnicek/suburbanizace.htm>

Informace o autorovi

Mgr. Tomáš Štěpánek
ÚAM FF MU, Brno,
stepanek.tomas@mail.muni.cz